

## Тернопільське купецтво очима Івана Франка

Достатньо широкий діапазон проблематики франкових студій, чималий пласт який все ще неопублікований з огляду на приналежність до архівних фондів, проблему перекладу з польської, німецької та ін. мов формує благодатне поле для сучасного дослідника. Тим паче, що у радянський час були намагання «рятувати» широке коло читачів, особливо молодь від І. Франка як борця за самостійну Україну, «виводити» його з храму світочів українознавства; прищеплювати думку, що Мойсей народу був борцем з релігією як гальмом на шляху людського поступу [1, с. 8], шляхом зіставлення текстів ряду праць В.Леніна та І. Франка зроблено нереальний висновок «о вероятности их заочного знакомства» [2, с. 7]. Це було однією з причин, що за часів УРСР видавалися не всі, а в прямому розумінні вибрані твори Каменяра. Усе це дає нам підставу певною мірою реалізувати заклик відомого вченого-франкознавця Ярослава Грицака «до зміщення акцентів у дослідженні творчості Франка» [3, с. 439].

Думається, що серед недосліджених граней творчості І.Франка моральна проблематика, зокрема моральне обличчя купецтва, займає чільне місце. Свій моральний обов'язок Мислитель реалізував двома шляхами. *Перший* - вивчення, дослідження історії та культури свого народу, його місця серед культур інших народів. Вчений апелював до інтелігенції, закликаючи спрямувати зусилля на поглиблення зв'язку з народом, і накреслив програму освітянської діяльності. Йдеться саме про систему духовного розвитку народів [4, с. 161-162]. Його глибоко вражав рівень писемності серед різних етнічних груп Австро-Угорської імперії русинів-українців, які за рейтингом посідали дев'яте, передостаннє місце, і становили 38,97% [5, с. 546]. На підставі компаративного аналізу української освіти із російською («Університети в Росії», «Двоязичність і дволичність»), австрійською: («Середні школи в Галичині в 1875-1883»), польською («К истории просвещения в Галиции») [6] І. Франко з боєм зазначає, що близько 3000 громад в галицькому краї не мають початкових шкіл, а одна школа припадає на 1713 людей, та й платня вчительська бажає бути кращою [7, с. 108-112].

Дані переписів 1880 і 1890 років дозволили проаналізувати кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання, освітній рівень, що увиразнювало сумну статистику неписьменності. Так, у 1890 р. тут проживало майже 6 млн. 608 тис. осіб, густина населення склала 84 особи на один квадратний кілометр. З інших європейських країн лише Бельгія, Голландія, Великобританія та Італія мали більшу густоту населення, ніж у Галичині [8, с. 312-313]. У 1890 р. 68% населення не вміло ні читати, ні писати, а серед жінок цей показник складав 71,6% [8, с. 317]. Недостатній розвиток нижчої школи породжує проблеми у її вищій ланці, що провокувало брак творчості, належний рівень викладання у гімназіях та університеті, де навчання ведеться «для хліба», відсутність найменшої допомоги та заохочення власних думок, низький рівень науки, самі ж науковці «розпоряджують ... ще й дуже тісним апаратом науковим» [9, с. 168].

Стан освіти у краї, та й загалом у всій Україні, учений пов'язував і з іншими проблемами, що заважали природному розвитку українства. Зокрема, І. Франко вперше висловився за солідарність між галицькими робітниками як запоруку поліпшення їхнього життя, підкресливши, «дивну ... специфічно слов'янську особливість наших робітників – недооцінювання власних прав, власних життєвих потреб і нестач» [10, с.16] на фоні **«Західної Європи, де трудящі класи зв'язані сильнішими вузами і де почуття їхньої власної гідності завдяки тривалій боротьбі і зусиллям стоїть уже досить високо»** [10, с.16]. Хоча галичани були «попереду» інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення [11, с.16], де на 1000 осіб сільського населення припадає 551 голова худоби. (У той час в Англії цей показник становить 1654 шт., в Ірландії – 1350, у Франції – 1060, в Німеччині – 1028 шт. В Англії кожен рільник продукує щонайменше у шість разів більше м'яса й молока, як рільник у Галичині) [11, с.17]. Галичани, котрі експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стоїть на чолі всіх країн, середнє споживання збіжжя і м'яса не дорівнює навіть половині їхнього споживання в інших країнах. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, то мала б на душу населення не більше як 284 кг збіжжя і 20 кг м'яса, тобто половину того, що споживає Франція [11, с.19]. Формуючи тодішнє українство, національний світогляд майбутньої незалежної України, І. Франко обнадійливо стверджує, що причин такого низького рівня не треба шукати в фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника чи селянина. Навпаки, галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилось в Америці, Німеччині, де галицького робітника шукають. «Головною причиною нашої економічної відсталості, – зазначав І.Франко, – є **брак засобів і сучасних знарядь праці – машин»**

[11, с.18]. Так, серед 383 промислових закладів, відвіданих 1887 р. інспекторами, 149 не мали інших моторів, крім людських рук [12, с. 54]. Ця ж проблема стосувалася й сільського господарства, бо Галичина належить до найбільш заселених частин Європи, але кожна тисяча селян має тільки 1600 га землі, в той час як у Чехії цей показник дорівнює 2300, а в Англії – навіть 3700 га [13, с. 44]. Дослідник підкреслює, «що Галичина перелюднена (підкр. І. Франка); се значить ... що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення» [14, с. 343].

*Другим* напрямком на ниві розвитку свідомості народу І. Франко бачив пробудження у людях, пригнічених нелюдськими умовами існування, духу свободи та гідності. Він базувався на гуманістичній позиції, згідно з якою людина, котра приймає принизливі обставини за нормальні, топче у собі людське єство [4, с.162].

В етиці І. Франка чільне місце займає проблема поступу, віра в нього і його силу. Речник поступу вбачав у прогресі реальний покійник емансипації людської одиниці. З позицій цього критерію показав суперечності історичного поступу: його нерівномірність, перервність, локальність. Цим пророче став на позиції пізнішого філософського постмодерну, що почав утверджуватися в Європі на початку 1980-х рр., негативно оцінював стадіальний, формаційний підхід до історії, вважаючи, що в історії людства нема єдиного процесу, а є історія виникнення, розвитку і занепаду в окремих цивілізаціях. Окрім цього, постмодерна теорія, наголошуючи на важливішій ролі культури у формуванні сучасного суспільства, заперечує «культурний імперіалізм» [15, с.19-20].

Проблематика етики, зокрема етики підприємницької діяльності порушувалася неодноразово І. Франком. Кілька спеціальних статей, надрукованих у 1893 р. в газеті «Kurjer Lwowski», І. Франко присвятив галицькому лихварству. Він загалом поділяв і розвивав положення львівського дослідника Леопольда Каро. «Галичина, – йдеться в статті «Лихварство в Галичині», – класичний край лихварства» [16, с.373]. Жоден край австрійської монархії, навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина» [16, с.374]. Ті лихварі – переважно євреї: сільські шинкарі, крамарі, торговці і т.п. Заможні селяни склали невелику кількість порівняно з лихварями-євреями. Поміщики та їх управителі (двори) також позичали незаможним селянам дрібні суми, збіжжя, інші продукти, але рідко під відсотки, заставу селянського ґрунту [16, с.375-376]. Виокремлюючи головні чинники, які гнали селянина до лихварів, дослідник зазначає, що це були переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини і похорони, судові процеси і спадкові переговори та податки [16, с.375].

Не пройшов І.Франко повз питання корчм, які називав «місцем суспільної і

моральної зарази» [17, с.82]. При цьому він висловив погляди, відмінні як від тих, що вбачають у пияцтві головну причину народного занепаду, а в тверезості єдиний порятунок, так і від тих, котрі вважають горілку потрібною для здоров'я. У статті «Пан Щепановський про пропінацію» (1888 р.) учений зауважував, що в Галичині при надто малій кількості спожитої горілки (6-7 л на душу) соціальні наслідки пияцтва мали фатальний характер, а в країнах заможніших набагато більше її споживання (Швеція, наприклад, 20 л) далеко менше шкодить. Але такої кількості горілки в Галичині вистачає для того, щоб упоїти чоловіка, що така мала грошова витрата може позбавити його майна. «Дайте йому, – писав І. Франко, – відповідний заробіток і харчування, і він удвоє більше вип'є без пияцтва, вдсятеро більше витратить без останньої сорочки і даху над головою» [17, с.85]. На завершення цієї соціальної і моральної проблеми автор, не приєднуючись до тих, котрі в самій тверезості бачать ліки від усякого лиха, визнавав, однак, що ті священники і вчителі, котрі займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання почесне і гідне всілякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження [17, с.85].

Особливо гостро у франковій творчості постало питання етики бізнесу у контексті зворотного боку моралі у купецькому світі, якій присвячено статтю «Тернопільська моральність». Великий Каменяр побував у майже 50 населених пунктах Тернопільщини, правда, про означену статтю не виокремлено в тритомнику «Тернопільського Енциклопедичного Словника» [18]. Не увінчавсь успіхом інтернет-пошук про цю публікацію. А вона, ця наукова розвідка І.Франка, того вартує. І не лише у зв'язку з тим, що в її назві є прикметник «тернопільська» (моральність), який автор узяв у лапки, а тому, що в ній йдеться не тільки про Тернопільщину. В ній узагальнено дані по Галичині й Австрії.

Стаття І.Франка «Тернопільська моральність» опублікована в 1887 р., коли Галичина перебувала в умовах завершеного промислового перевороту в Австро-Угорській імперії, діяла створена ще в 1850-1870 рр. залізнична мережа, яка зв'язала західноукраїнські землі зі Заходом і Росією. Здешевілі транспортні засоби зробили цей регіон легкодоступним джерелом сировини та ринком збуту для фабричної промисловості Австро-Угорщини і Західної Європи, призвели до введення у всеавстрійський внутрішній ринок західноукраїнських земель як колоніального придатку. В 15-ти найбільших галицьких містах кількість міських жителів, які зберігали зв'язок із рільництвом, коливалася від 0,4 до 40% [3, с. 47]. За спеціальною виборчою географією українське населення - 13% жителів Австрії посилало в рейхсрат (парламент) у 1879 р. лише трьох депутатів, а поляки -16% населення Австрії, - 57 депутатів [ 19, с.15]. Власне Австрія перебувала в добах модернізації, що означає соціально-економічний розвиток; і модерності - виникнення нових культурних та

інтелектуальних течій. Галичина ж залишалася регіоном, де було багато модерності, але мало модернізації. За аналогією зазначимо, що у підросійському Донбасі було багато модернізації, але мало модерності [3, с.17]. Не треба забувати і про епоху філософського модерну - періоду Декарта (1596-1650 рр.) - Канта (1724-1804 рр.) - Гегеля (1770-1831 рр.) - Маркса (1818-1893 рр.), яка впливала на формування світогляду інтелектуалів часів І.Франка. Творці модерну проповідували такі звеличуючі положення про Всесвіт, людство, його майбутнє і про вищі цінності, заради здійснення яких сучасники відповідного періоду жодні жертви не вважають надмірними: на всіх чекає «світле майбутнє»; життя підконтрольне не природі та Богу, а Людині; розум - це наймогутній засіб для розв'язання проблем людства; наука, науково-технічний прогрес - це гарант не тільки прийдешнього загального процвітання, а й вічного самозбереження людства і Всесвіту; історія людства розвивається стадійним, формаційним прогресивним шляхом; людство у майбутньому обов'язково здійснить принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами» та ін. [15, с.17-21 ].

Розпочинається стаття з того, що тюремним двором тернопільського цухтгаузу<sup>1</sup> 1882 р. гуляли два каторжанини, які скоїли тяжкий злочин, пов'язаний із грубим порушенням майнового права приватних осіб, і допустили міжнародні митні зловживання. **«Слухай, а що таке мораль? Та то цалком ясно! Трохи можна, а трохи не можна. А що ж таке закон? -Гм... То всьо можна! А кому? Мені, тобі, австрійцеві, поляку? Не-... Комуністови і соціялістови».**

Цей віртуальний авторський початок має першоджерельне підґрунтя. Суть його в тому, що 1882 р. Іван Франко статтю з економічної статистики «Знадоба<sup>2</sup> до статистики України. 1. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах» розпочав із аналізу польської преси і розмов послів австрійського рейхсрату (парламенту) і зробив висновок, що «... наш мужик - комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує...» [20, с.82]. Австрійська ж Конституція 1861 р., яку змінювали, доповнювали, все-таки твердила: «Власність недоторканна». Але викрутитися з цього можна було, бо Основний Закон продовжив цю, п'яту статтю тим, що примусова експропріація може бути здійснена лише у випадках і формах, встановлених законом [21, с.390]. Це був своєрідний отвір, через який більшість польських чиновників у Галичині проскакували, і з набутого досвіту знали, що за всі беззаконня на шкоду українцям вони не тільки не будуть покарані, а навпаки, за це їх чекає підтримка. Тепер про комуністів і соціалістів, про яких писав у згаданій статті І. Франко. Після того, як більшовики повалили російський Тимчасовий уряд і встановили диктатуру пролетаріату, їхній вождь Володимир Ленін навчав, що «закони в перехідний період мають тимчасове значення» і «поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби спиняється перед

непорушністю закону» [22, с.475], а ще в 1894 р. В. Ленін поділив історію моралі на таких п'ять періодів: мораль первісної комуністичної общини; рабська; християнсько-феодална; буржуазна; пролетарська, комуністична [23, с.169], а згодом заперечував буржуазну мораль і моральність, виведену з велінь Бога, та насаджував моральність, підпорядковану інтересам класової боротьби пролетаріату, яка полягала у поваленні царя, знищенні капіталістів [24, с.294-295]. Цьому підпорядкована так звана комуністична моральність, «яка служить цій боротьбі, яка об'єднує трудящих проти всякої експлуатації, проти всякої дрібної власності, бо дрібна власність дає в руки однієї особи те, що створене працею всього суспільства» [24, с. 97]. В основі комуністичної моральності - боротьба за зміцнення і завершення комунізму [24, с. 298]. Теорія ленінізму виявляє свою соціально-етичну обмеженість у тому, що уявного, виявленого без випробування, емпіричного, досвідного суб'єкта розглядає як носія образу моральної досконалості, за формальною підставою приналежності до певного класу. Морального критерія оцінки, що покладає змістовність мети та засобів діяльності особистості тут нема [4, с.174].

Це вибіркоче і доволі спрощене історико-економічне, історико-правове й історико-філософське представлення спрямоване лише на те, щоби дати хоч приблизне явлення про інтелектуальний дух, у якому під кінець 80-х рр. XIX ст. І. Франко написав свою «Тернопільську» моральність», як і загалом творив у цей час, запозичуючи слова Василя Будного, «Магеллан українського модерну» [25, с.122].

Потребу такої статті Каменярь вбачав у тому, що **«останні арешти з приводу митних зловживань у Відні привернули увагу широких кіл, зацікавлених проявами моралі в купецькому світі»** [20, с.508]. У цьому випадку йдеться про митні шахрайства, «метою яких є, - зазначив І. Франко, - **одержування закордонного товару на ту суму, яка припадає урядові як мито, дешевше»**. Автор вів мову про мереживо, на яке перевізне мито становить 3-5 злотих за кожний кілограм. Перевезене контрабандою мереживо такий купець може продавати значно дешевше, ніж чесний, і, незважаючи на це, мати з такого гешефту значні прибутки [20, с.509].

Нагадаємо, що купці як соціальний стан розгорнули діяльність разом із утвердженням приватної власності. Етнічний склад купців Західної і Східної України був доволі різноманітним. Цьому сприяла та обставина, що іноземним колоністам серед інших привілеїв надавали право займатися торгівлею, а згодом вступати в гільдії і цехи. В Україні протягом 1816-1859 рр. купців усіх гільдій збільшилося з 18,2 тис. до 104, 4 тис. осіб. Вірменські купці відіграли важливу роль у господарському розвої західноукраїнських земель. Євреї за переписом 1900 р., зайняті у торгівлі, становили 29,4% у Східній Галичині і 33% - на Волині [ 26, с.126].

Іван Франко продовжив «Тернопільську» моральність» цитуванням вступної статті газети «Deutsche Zeitung», в якій зроблено закид поетам і романістам, котрі «знаходять себе у професії купця різні поетичні сторони, але ця професія має кінець кінцем основне найпростіше завдання - грошовий прибуток» [ 20, с. 508]. Розкриваючи його механізм, газета зазначила, що прибуток купця може полягати тільки в різниці між цінами закупівлі та перепродажу, оскільки - далі - конкуренція ринку ставить серйозні перешкоди підвищенню цін перепродажу, **то основним прагнення купця є найдешевше закупити товар** [20, с. 508]. Народ, як відомо, це тлумачить простіше: «продав – прожив», купив – нажив». Газета завершила передову статтю тим, що гонитва за цим є загальною і здебільшого дуже жорстокою, й саме в ній слід шукати джерело всіх зловживань, незліченних скарг і марних законодавчих зусиль припинити їх. **Для прикладу названа Франція, де «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю**, але в нас, Австро-Угорщині, «немає місця» [20, с.508].

Чітко, з виокремленням пунктів Іван Франко розглянув кодекс «тернопільської» моральності. Його складові такі:

- ошукування того, хто купує, в мірі й на вазі, що практикують постійно, незважаючи на наявність цехових правил, тому що багато товарів продають не на мірку й не на вагу, а в пачках, торбинках, коробках, мотках тощо, з цифровим означенням. Часто продавець одержує дюжину, що складається з 10 штук, тисячу, яка нараховує 800 штук, або ж кілограм, що важить 700 грамів і т. д. Незважаючи на зухвальство такого роду шахрайств, публіка ловиться на це; купець може дещо знижувати ціну, але все одно має прибуток;

- обманювання на якості товару, який фальшиво подають за ліпший, аніж є насправді;
- систематичне зауповування товарів у крамницях збанкрутованих купців нижче коштів виробництва або товарів, дещо пошкоджених унаслідок так званих «крамничних пожеж», що їх дуже часто викликають навмисне;
- «мандрівні склади» і вся система торгівлі на рознос, яка здебільшого розрахована на те, щоб ошукати уряд у податках й акцизах, не платити за склад тощо, а внаслідок цього мати право продавати товари дешевше;
- механізм «неплатоспроможності», що проявляється з боку того, хто сміливо розігрує сцену фальшивої кривди, і того, хто для уникнення її складає «добровільну угоду з кредиторами (позикодавцями)». Вони обидва намагаються знизити ціну отриманих попередньо товарів нижче ринкової ціни. Продаючи видурений таким чином товар, наприклад, на 20% нижче звичайної ринкової ціни, не тільки віднімають клієнтів у порядних фірм, а й самі заробляють далеко більше, ніж заробили б, продаючи за

ринковими цінами [20, с.508-509].

Завершує кодекс «тернопільської» моральності» «віденський випадок», про який уже згадувалося. Подумаємо, чи хвилюють нас і нині такі моральні зловживання, які І. Франко виклав у 1887 р.?

Правда, у статті І. Франка нема аналізу статистичних даних про моральні зловживання з боку тих чи інших етнічних груп, які населяли Західну Україну. В основу інформації кладемо дослівну передмову редакції львівського часопису «Світ» до праці Каменяра «Знадоби до статистики України» (1882 р.): «Потреби статистики рідного краю, - відзначено у ній, - не заперечить ніхто... Наша Україна... на полі статистики занедбана і здана на ласку чужоплемінних владників, котрі в ній панують, заводять свої порядки і видобувають статистичні рахунки такі, яких їм потрібно... В урядових статистиках дуже трудно надібати на які-небудь дані, які б відносилися до самого українського народу» [20, с.618-619].

Як же І. Франко осмислював тодішню дійсність з позицій моралі, яку теорію сповідував у час написання «Тернопільської» моральності? Дослідники відповідають на це запитання майже однозначно: Каменяр належав до позитивістської школи, основоположником якої був французький учений Огюст Конт. Учений відводив своїй етичній теорії такі, стисло і вибірково викладаючи, функції:

- точно визначити характер впливів (прямий, опосередкований, приватний, суспільний), властивої кожному вчинкові, кожній звичці та кожній схильності або почуттю.

Звідси, природно, будуть впливати як неминучі правила поведінки загальні і спеціальні, що найбільше відповідатимуть всезагальному порядкуві, а, отже, необхідно виявляться найсприятливішими для особистого щастя;

- етика має внести порядок у соціальні явища, виходячи з принципу "цілого", шляхом утвердження примату обов'язків над правами. Можливості виконати цю функцію наявні в етиці завдяки опорі на розум;

- послідовна опора на принцип розумного - шлях удосконалення етики. Досліджувати соціальні явища тим самим способом, що й явища фізики та хімії;

- послідовна опора на принцип розумного - шлях морального удосконалення;

- християнська універсальна любов, але місце Бога як центрального об'єкта любові у ній займає загальне добро всього суспільства (занепад віри у Бога не супроводжувався появою нової універсальної легітимації суспільно-політичного порядку);

- збереження суспільної злагоди шляхом гармонійної взаємодії трьох основних засад життя: матеріальної, духовної, моральної, яким відповідають три здібності: воля, розум, почуття. **Воля спрямована на матеріальну сферу, розум - на інтелектуальну діяльність,**



**а почуття - на душевну злагоду. Суспільство можна уподібнити людині відповідно розглядати його як цінність, складниками котрої будуть: держава, церква, родина. Перша регулює майнові питання, друга - духовні, третя – моральні (душевні). Кожна сфера має функціонувати всередині себе та взаємодіяти з іншими так, щоби створити простір для поступу [4, с.181-182; 3, с.227-228].**

У творчій спадщині великого письменника, вченого, публіциста і громадського діяча нема спеціальних праць із історії та теорії етики. Не було як окремої інтелектуальної течії українського позитивізму. В русько-українському випадку те, що можна назвати відповідником позитивізму, набуло форми радикальної суспільно-політичної течії (радикалізму). Вплив польських позитивістів на І. Франка є очевидним: його наближало до них прагнення ширити серед народу освіту і культуру, праця серед селянства, відкриття робітничої теми, вимоги демократизації суспільних відносин, емансипації жінок та ін. [3, с.226-227]. І.Франко торкнувся питань моралі та етики бізнесу у своїх публікаціях, до числа яких відносимо «Тернопільську моральність». Автор чітко проаналізував кодекс «тернопільської» моралі, характерний для Галичини, як і всього австрійського підприємницького суспільства, де гонитва за прибутком є загальною і здебільшого дуже жорсткою. У Франції ж цю «поетичну сторону» професії купців, «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, яка на теренах Галичини відсутня. Такими, на нашу думку, є суть «Тернопільської» «моральності», її історико-правове, історико-економічне та етичне підґрунтя, спрямоване на виведення творчості Івана Франка з-під утверджених парадигм.

1.Цухтгауз - каторжна тюрма, що за Конституцією Австрії займала друге місце після смертної кари зі шести видів покарань.

2.Знадоба - потреба.

### Список використаних джерел

1. Лук'янович Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану / Д. Лук'янович – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 98 с.
2. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – Львів: Критика, 2006. – 631 с.
3. Грицак Я. Пророку своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.
4. Етика: Навч. посіб. / під ред. В. О. Лозового, М. І. Панова, О. А. Стасевської ін. – К.: Юрінком, 2002. – 224 с.
5. Рівень письменності серед різних етнічних груп Австро - Угорської імперії (1910) / Я. Грицак Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К.: Критика, 2006. – Додатки. – С. 545-556.
6. Франко І. Університети в Росії / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. I. – С. 491-512; Франко І. Середні школи в Галичині / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. I. – С. 418-434
7. Франко І. К истории просвещения в Галиции / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 179-190; Франко І. Народні школи на Правобережній Україні / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 163-165.
8. Франко І. Скільки нас є / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 312-318.
8. Франко І. З поля нашої науки / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 166-179.
9. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 15-19.
10. Франко І. Злидні Галичини в цифрах / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 14-20.
11. Франко І. Галицька промисловість / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 50-58.
12. Франко І. Економічна програма / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 40-47.
13. Франко І. Еміграція галицьких селян / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 343-350.
14. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX ст. - перша третина XX ст.) / О. Гомотюк – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
15. Франко І. Лихварство в Галичині. – Т. 44. – Кн. II. – С. 373-392.
16. Франко І. Пан Щепановський про пропінацію / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 79-95.
17. Тернопільський Енциклопедичний Словник / Ред. колегія Г. Яворський (голова), Б. Мельничук (заступник), М. Ониськів (секретар) та ін. – Тернопіль: Збруч, 2008. – Т. 3. П-Я. – 708 с.
18. Лісна Г. Становлення української державності в Галичині (1918-1923 рр.) / Г. Лісна – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 92 с.
19. Франко І. «Тернопільська» моральність / І. Франко // Зібрання творів: у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 964 с.
20. Конституція Австрії (1867 р.) / Хрестоматія з історії держави і права України: У2-х тт.: Навч. посіб. Для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. / Укл. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Ін Юре, 2000. – 472 с.
21. Ленін В. І. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів: у 56 томах. – К.: Політвидав України, 1969. – Т. 1. – 325 с.
22. Ленін В. І. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів: у 56 томах. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 41. – 670 с.

23. Мовчан В. Історія і теорія етики: Курс лекцій / В. Мовчан – Дрогобич: Коло, 2003. – 512 с.
24. Будний В. Магеллан українського модерну. «Слово про критику» Івана Франка в контексті літературної доби / В. Будний //Дзвін. – 2006. —№ 8. — С. 122-128.
26. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. Доповн. і випр. – Львів: Молоде життя, 2003. – Т. 11. – 397 с.